

Kritiek van een Vlaams standpunt over Wallonië

► José Fontaine¹

Volgens mij was Antoon Roosens een groot voorstander van de dialoog tussen progressieve Walen en Vlamingen. Ik denk ook dat zo'n dialoog erg moeilijk is, nu een aantal illusies vervlogen zijn. Maar wie ons, Vlamingen en Walen, van verre beoordeelt, weet meestal totaal niets af van onze problemen. Ofwel gaat het om mensen die zelf in het buitenland leven, ofwel hebben we te maken met Walen of Vlamingen die dit alles vanuit de hoogte bekijken. Die laatsten putten veel zelfwaardering uit hun standpunt. Ze vinden het gedistingeerd, kosmopolitisch en open, terwijl ze in feite weigeren hun rol van burger op te nemen op de plaats waar de Geschiedenis ze geworpen heeft.

Ik wil hier een uiterst interessant artikel doorneemen dat Jan Erk twee jaar geleden heeft gepubliceerd. Hij probeert daarin Wallonië, Vlaanderen, Brussel en Quebec met elkaar te vergelijken². Jan Erk is iemand die gepromoveerd is in de politieke wetenschappen aan de McGill-universiteit van Montréal.

Samenvattend stelt Jan Erk: "Het Quebecse nationalisme lijkt (...) meer op het Vlaamse dan op het Waalse nationalisme. Dat laatste steunt vooral op economische eisen. Het Vlaamse en Quebecse nationalisme komen beide voort uit een behoefte om zich op taalgebied af te bakenen. Ze hebben gepoogd de culturele opdeling op het gebied van de arbeid te verbeteren. Tevens hebben ze geprobeerd om andere politieke structuren op te bouwen in de plaats van die van de centrale staat, dit alles om tot een herverdeling van de culturele

macht te komen. Het Vlaamse nationalisme, hoe je het ook bekijkt, is groot geworden onder de banier van de christen-democratie. Daarentegen dankt het Quebecse nationalisme zijn kracht aan het eeuwenoude ideeëngoed van links. Dat verschil ligt waarschijnlijk aan de uiteenlopende houding van de katholieke Kerk in die twee regio's ten aanzien van de politieke macht."

Zijn de Walen onze Engelstalige Canadezen?

Jan Erk schrijft terecht: "op meerdere vlakken zijn de Vlamingen de Quebecenaars van België". Toch delen we niet zijn mening dat "de twee Franstalige gemeenschappen, die van Wallonië en die van Brussel, er een opvatting over België op nahouden die erg lijkt op wat de Engelstalige Canadezen over Canada denken. Zo refereren de Belgische Franstaligen vaak aan een civiel nationalisme waarbij ze hun kritiek niet sparen op wat ze beschouwen als een etnisch Vlaams nationalisme. Dit discours lijkt wonderwel op wat je hoort in het Engelstalige Canada. Velen begrijpen echter niet goed wat bedoeld wordt met de nobele frasen over de minderheid die zich in het geheel moet inpassen. De Brusselaars maken immers tien procent uit van de hele Belgische bevolking tegen dertig voor de Walen. Nochtans is het niet het nationalisme van de Franstalige minderheid maar wel dat van de Vlaamse meerderheid die het meest lijkt op dat van Quebec, zowel vanwege zijn oorsprong als zijn politieke agenda."

Inderdaad, je kunt niet ontkennen dat er in Wallonië nogal wat terughoudendheid bestaat ten

aanzien van het etnisch nationalisme, maar dat vind je net zo goed in Quebec (en zelfs in Vlaanderen...). Het grote verschil tussen de Engelstalige Canadezen en de Walen is echter dat die laatsten zich probleemloos een Wallonië kunnen inbeelden dat als land los van België bestaat. Niet dat we beweren dat dit de wens is van de meerderheid in Wallonië. We bedoelen alleen dat zoiets denk- en doenbaar is. De laatste verklaringen van Elio Di Rupo stellen die eventualiteit van een afgescheiden Waalse en Brusselse staat als een mogelijkheid voor. Men kan zich moeilijk voorstellen dat een politiek leider uit het Engelstalige Canada een dergelijke verklaring zou afleggen. De Engelstalige Canadezen zien zichzelf niet als een volk dat van Canada zou zijn afgescheiden, na een eventuele secessie van Quebec.

Toch klopt het als Jan Erk beweert dat “de Vlaamse en Quebecse nationalisme op taalkundige gronden berusten; ze hebben geprobeerd om af te rekenen met de ongelijkheden op het vlak van de culturele verdeling van de arbeid en ze hebben gepoogd om politieke structuren op te bouwen om de politieke macht te herverdelen.” Maar Jan Erk meent dat het Vlaamse nationalisme rechtser is dan het Quebecse, dat sociaal-democratisch is. En hij voegt daar aan toe: “Van zijn kant valt het Waalse nationalisme duidelijk te situeren in een links ideologisch kader, maar verschilt het van het Quebecse nationalisme door de afwezigheid van eisen op gebied van taal en cultuur.”

Ook hier moeten we nuanceren. Want ook het Waalse nationalisme stelt in zijn twee Manifesten (1983 en 2003) eisen op cultureel vlak. Overigens is het niet te wijten aan de zwakte van dat nationalisme dat die eisen zo bijzonder moeilijk in het Belgische kader passen. Inderdaad, men moet rekening houden met de tegenstand van een groot deel van de Waalse en Brusselse openbare mening, die – naar analogie van het Engelstalige Canadese nationalisme – nog altijd refereert aan het Franstalige Belgische model, ook en zelfs als het gaat om ontwikkelingen die alleen maar verklaarbaar zijn door de opleving van Wallonië. Denk bijvoorbeeld aan de Waalse filmproductie, onder meer die van de gebroeders Dardenne, die meerdere malen in Cannes in de prijzen vielen.

De taalkundige en sociale toestand in Wallonië werd over het hoofd gezien

Welke lacunes er bestaan in de Waalse geschiedschrijving wordt duidelijk bij het lezen van wat Jan Erk schrijft over de 19^e eeuw (!): “De middenklasse en de leidende klasse in Vlaanderen spraken dus Frans, terwijl Wallonië volledig eentalig Frans bleef.”

In de tijd waarover Erk spreekt was Wallonië absoluut niet “eentalig Frans”. Akkoord, officieel was dat zo. Bij talentellingen registreerde men inderdaad wel het gebruik van een Vlaams dialect, maar niet dat van de Waalse taal, die toen nog heel breed verspreid was. Samen met Jan Erk erkennen we dat “Vlaanderen (...) ook talloze arbeiders naar het zuiden van het land, dat in volle industriële expansie was, heeft geëxporteerd.” Maar we onderschrijven niet dat “vele van de Vlaamse gezinnen die naar Wallonië waren geëmigreerd om er werk te vinden, er snel geassimileerd zijn geworden door de Franse cultuur.” Het is inderdaad algemeen bekend dat de taal die tot voor kort op de werkvloer van de fabrieken werd en zelfs vandaag nog wordt gesproken, Nederlands noch Frans was, maar Waals. Men kan met Erk aannemen dat “de Vlamingen aldus de meerderheid vormden van de arbeidersklasse en van de armste segmenten van de samenleving, terwijl het Frans de taal was van de hogere klassen en van de burgerij.” Maar daar moet men onmiddellijk aan toevoegen dat die Vlaamse meerderheid binnen die betrokken maatschappelijke categorieën, het gevolg was van de algemene numerieke meerderheid van de Vlamingen in heel België. In de hogere maatschappelijke klassen waren de Walen ook niet talrijker. Overigens zal Jan Erk wat verder dat impliciet erkennen.

Er moeten ook nuanceringen worden aangebracht aan de idee dat in het Belgische leger van 1914 “de officieren uitsluitend Franstalig waren terwijl de meerderheid van de soldaten Nederlands sprak.” Die officieren konden evengoed personen zijn geweest van Vlaamse als van Waalse origine. Als bovendien de Walen in dat leger in de minderheid waren, kwam dat omdat de Walen altijd al de minderheid van de Belgische bevolking vormden.

Jan Erk meent ook nog het volgende te kunnen schrijven: “Omdat de Vlaams nationalistische beweging gedurende de periode tussen de twee

wereldoorlogen gestaag vooruitgang had geboekt, heeft die beweging een aantal toegevingen van de Belgische staat kunnen verkrijgen. De belangrijkste daarvan was waarschijnlijk de aanvaarding in 1935 van het Nederlands als tweede officiële taal. Rond de jaren vijftig heeft de Vlaams nationalistische beweging en de Waalse reactie ertegen in de Belgische staat een ware blokkering veroorzaakt. Een diepgaande hervorming van het politiek systeem om uit de impasse te geraken bleek toen onvermijdelijk. De eerste hervormingen die de dubbele cultuur van de Belgische staat erkenden, werden aangenomen in 1962-1963, gevolgd door andere in 1970, 1980, 1993 en tenslotte in 2001. Het proces dat de Vlaamse nationalistische gedurende een eeuw in gang hebben gezet, heeft uiteindelijk geleid tot een federale staat die zowel aan Vlamingen als aan Walen de regeringsautonomie heeft toegekend.”

We gaan voorbij aan de bewering dat de hervorming van 1980 niet tot doel had om een dubbele cultuur te erkennen maar wel om een Waalse eis op economisch vlak in te willigen, net zoals trouwens de hervormingen van 1988 en 1993. Jan Erk beperkt zich vervolgens tot de beschrijving van de onrechtvaardigheid ten aanzien van hen die Vlaams spraken en tot de inspanningen van de Vlaamse Beweging om een einde te stellen aan die onrechtvaardigheid. Hij gaat zelfs zo ver de sociale samenstelling van de Franstalige Canadezen te vergelijken met die van de Vlamingen en deze van de Engelstalige Canadezen met die van de Walen: “de Nederlandstalige bevolking in België en de Franstalige Canadezen waren oververtegenwoordigd in de arbeidersklasse. De Franstalige Belgen en de Canadese Engelstaligen vormden de meerderheid binnen de middenklasse en de hogere klassen.” Akkoord, als men zich beperkt tot het taalgebruik, klopt dat natuurlijk. Maar Jan Erk vergeet te vermelden dat die middenklasse en die hogere klassen meer dan waarschijnlijk in meerderheid Vlaams waren maar wel Frans spraken, terwijl de arbeidersklasse, die zeer zeker zeer divers van oorsprong was, zich hoofdzakelijk in Wallonië bevond en zowel Waals (voornamelijk) als Frans sprak.

Het Waalse nationalisme lijkt wel uit de hemel te zijn gevallen

Jan Erk schrijft voorts: “Het wankelende sociale evenwicht werd de katalysator voor de nationalistische projecten in de twee landen en blies de twee nationale gemeenschappen nieuw leven in als ze er al niet door gecreëerd werden. Zo ontstonden uit de Frans-Canadese gemeenschap de Quebeckianen, terwijl Vlaams het woord werd dat sloeg op de bewoners van het Noorden van België die verschillende dialecten van het Nederlands spraken. Elk op hun manier zijn de twee nationalistische projecten erin geslaagd om op basis van hun historische en taalkundige identiteiten staatsstructuren te creëren en nationale gemeenschappen in het leven te roepen. Dat de Vlamingen dat gedaan hebben via de christendemocratie en de Quebeckianen hiervoor steunden op de sociaal-democratie, blijkt bijzonder interessant. De nationalistische bewegingen in Vlaanderen en Quebec lijken op elkaar wat betreft hun oorsprong, hun politieke agenda, de middelen die ze hebben aangewend om hun doelen te bereiken en ook wat betreft hun resultaten, alhoewel de ene beweging duidelijk op haar plaats is binnen de politieke rechterzijde en de andere in die van links. Met nagenoeg gelijklopende voorgeschiedenissen is het vreemd vast te stellen dat het Vlaamse nationalistische project geassocieerd wordt met de christelijke rechterzijde terwijl dat van Quebec veeleer verwant is met laïciserend links.” En Erk voegt daaraan toe: “Dat gezegd zijnde, blijkt ook het links gerichte Waalse nationalisme vol paradoxen te zitten.” Erk doet hier onvoldoende recht aan de linkse componenten van het Vlaamse nationalisme en overschat waarschijnlijk de linkse component van het Waalse nationalisme...

Na verkeerdelijk Wallonië – in de periode dat het Vlaams nationalisme in opkomst was – gelijkgesteld te hebben met een Franstalig land (wat ver van de realiteit was), corrigeert Jan Erk die dwaling onbewust, maar vermeldt toch dat de “Waalse identiteit grotendeels ontstaan is uit reactie tegen de Vlaamse Beweging en [dat] de klassenstructuur er een sleutelement van was.” Ten onrechte vinden wij. Jan Erk voegt daaraan toe: “De arbeidersbewegingen en de stakingen op het einde van de 19^e eeuw, in combinatie met het wantrouwen ten aanzien van de Franstalige elite in Brussel, die door de Waalse Beweging

gepercipieerd werd als de slaafse uitvoerster van de Vlaamse katholieken en de hoge burgerij, liggen aan de bron van deze Waalse identiteit. Trouwens, een analyse van de arbeidersbewegingen op het einde van de 19^e eeuw in België vangt aan met de vraag 'is Wallonië ontstaan uit de staking?'⁴

Met een zekere verbazing wijzen we erop dat wie de analyse van Jan Erk zelfs aandachtig leest, zou kunnen denken dat de arbeidersklasse in meerderheid uit Vlamingen bestond en dat de Walen, ook de Waalse arbeiders, geassimileerd waren door de cultuur van de burgerlijke klassen. Uit zijn analyse kon men van alles concluderen behalve dat het Waalse nationalisme zijn wortels had in de arbeidersklasse, die toch volgens Erk ruim uit Vlamingen bestond. Uit wat er verder te lezen staat, blijkt al evenmin waarom die Waalse Beweging, toch zo verwant met de arbeidersklasse, een "reactie" zou zijn op de Vlaamse Beweging. Dat is wat Jan Erk nochtans schrijft:

"Vanaf haar oprichting diende de Waalse Beweging zich aan als socialistisch en antiklerikaal. Sindsdien is de Socialistische Partij de machtigste partij van Wallonië. De eisen van de Waalse Beweging hadden nooit betrekking op de cultuur, in tegenstelling tot de Vlaamse Beweging. Toch is de Waalse Beweging altijd minder sterk geweest dan haar Vlaamse evenknie. Gedurende de hele 19^e eeuw was de Franstalige bevolking over het hele Belgische grondgebied verspreid. Behalve de Waalse bevolking spraken de middenklasse en de hogere klassen in Vlaanderen Frans, en had Brussel een Franstalige bevolking. Sindsdien is de Franstalige middenklasse in Vlaanderen min of meer verdwenen en zijn Franstaligen uit de hogere klassen in Gent en Antwerpen te weinig talrijk om er aandacht aan te besteden. Daarentegen blijven Wallonië en Brussel hun hulpbronnen met elkaar delen in een geest van Franstalig *partnership*. Als Franstalige enclave in Vlaanderen vertoont Brussel een eigen identiteit, hoewel die als nationale identiteit minder verankerd is dan deze van de Walen of Vlamingen. Maar in vele opzichten zijn het culturele nationalisme van Vlaanderen en het Brusselse kosmopolitisme makkelijker te begrijpen dan het ouvrieristische nationalisme van Wallonië.

Het Brusselse kosmopolitisme

Dit apart onderscheid van het overheersende element in de Brusselse identiteit – het zogenaamde

kosmopolitisme (waarschijnlijk meer geproclameerd dan werkelijk beleefd) – is het interessantste argument van zijn analyse. Voor de rest vindt men in dit artikel de tegenspraak terug tussen het beeld dat hij ophangt van de overheerste klassen die in meerderheid Vlaams waren en wat hij vervolgens beweert over de Waalse Beweging: "Het Waalse nationalisme kan beschreven worden als een reactionaire regionale beweging die rond een taalkundige kern mobiliseert en gedomineerd wordt door zijn meest invloedrijke subgroep, de vakbonden. Van zijn kant is het Vlaamse nationalisme gebaseerd op het katholicisme terwijl de Waalse identiteit deze van een arbeidersklasse is [...]. Op heel wat punten is de Franstalige identiteit in België, meer bepaald de Waalse, een reactie tegen de opkomst van het Vlaamse nationalisme, en gaat het hier meer om een klas-senidentiteit."

Een lange uiteenzetting van Jan Erk ...

Nogmaals moeten we onze verbazing uiten over wat dan volgt. Wij halen maar een paar pagina's aan die we wat uitgebreider zullen citeren. De auteur trekt een voor ons te strakke parallel tussen Quebec en Vlaanderen. Wij zullen dit nader verklaren.

Laten we hem eerst wat uitgebreider aan het woord.

"De meeste overeenkomsten tussen het nationalisme van Quebec en dat van Vlaanderen hebben te maken met de rol van de taal en de strijd voor een herverdeling van de culturele en politieke macht. Hoewel ze allebei een verschillend traject hebben afgelegd, is hun huidig profiel verbaazingwekkend vergelijkbaar. In beide nationalistische projecten staat de taalkwestie centraal. De taal is de belangrijkste verklarende factor van de huidige verdeeldheid binnen de Belgische samenleving. Net zoals het Frans de basis vormt van de Quebecse identiteit, is het Nederlands het cement voor de Vlaamse identiteit. Vanaf zijn ontstaan heeft het Vlaamse nationalisme gestreden voor de erkenning door de staat van het Nederlands, voor het gebruik ervan als officiële taal in Vlaanderen en tegen haar verval. Gedurende de laatste honderd jaar hebben de Vlamingen gestreden om in België op gelijke voet met de Franstaligen cultureel erkend te worden. Die strijd werd duidelijk gesymboliseerd door de slogan van de academici en de studenten, die in 1930 de ver-vlaamsing eisten van Gentse universiteit: *geen taal*,

geen vrijheid. Historisch gezien vormde de taal voor de Nederlandstalige Belgen de voornaamste hinderpaal om toegang tot de macht te verwerven. De taal staat dan ook centraal bij de mobilisatie tegen de culturele opdeling van de arbeid. De Vlamingen zeggen overigens ook nog *De taal is gans het volk*. De Quebeckianen die op een Franstalig eiland leven te midden van een Engelstalig continent, delen dat standpunt: hun discours is inderdaad sterk verankerd in het besef van hun taalkundig anderszijn. In die context is het van fundamenteel belang een misverstand aangaande de taal die de Vlamingen spreken recht te zetten. Ondanks de verscheidenheid van de Vlaamse dialecten bestaat er geen Vlaamse taal. De laatste vijftig jaar gingen de taaleisen van de Vlamingen gepaard met een standaardisering van de taal, gericht op het *Algemeen Beschaafd Nederlands*. In 1973 neemt de Cultuurraad van Vlaanderen het Nederlands aan als officiële benaming voor de taal, waardoor meteen elke verwijzing naar een Vlaamse taal uitgeschakeld wordt⁵. Dat die taal Nederlands heet, de taal dus van de Nederlanden, sluit elke 'Hollandse' overheersing uit, in tegenstelling tot wat zou kunnen blijken uit de Engelse benaming: Dutch.

In een context van culturele arbeidsverdeling is de steun van de middenklasse heel belangrijk gebleken, zowel voor de Vlaamse nationalistische beweging als die van Quebec. De Vlamingen uit de middenklasse zijn hun moedertaal maar buitenshuis gaan gebruiken vanaf de jaren zestig, op een ogenblik dat de nationalistische beweging talrijke overwinningen boekte en de Vlaamse economie er aanzienlijk op vooruitging. Schoup legt het verband tussen de sociale klassen en de taal in België uit in termen die heel goed hadden kunnen worden gebruikt om de toestand van de Franstaligen in Quebec te beschrijven: 'Daar ze in een tweetalige staat leefden, werden [de Vlamingen] geconfronteerd met een andere taal en een andere cultuur, die beide een vooraanstaande plaats bekleedden in de beschaafde wereld. En

aangezien die andere taal binnen hun grens gesproken werd door diegenen die de hefbomen van de staat in handen hadden, zowel op het politieke als op het economische vlak, is deze taalbarrière een sociale barrière geworden. (uit het woord vooraf van Henry Schoup in Ruys, 1981, p.8)''⁶

[Terloops verbaast het ons dat het Waalse nationalisme, zoals de auteur het noemt, moeilijk in een dergelijke context te situeren valt, aangezien dat nationalisme, dat, hoewel de auteur het 'ouvrieristisch' noemt waardoor het dus niet aan de kant van de bourgeoisie staat, zich toch in het Franstalige kamp blijkt te bevinden.]

"De hervormingen die het culturele en taalkundige evenwicht moesten herstellen, hebben anderzijds de afstand tussen de twee helften van België vergroot. De hedendaagse Belgische samenleving lijkt dus een toestand te kennen vergelijkbaar met wat Hugh McLennan voor Canada aanduidde met "wederzijds isolement" (*deux solitudes*), een toestand waarin de Franstaligen en de Nederlandstaligen binnen twee entiteiten leven die maar sporadisch met elkaar interactie hebben. Onderzoek over het interstedelijk telefonisch verkeer heeft trouwens aangetoond dat er heel weinig communicatie plaatsvond tussen Vlaanderen en Wallonië (Charlier, 1985, p.18-19; Murphy, 1993, p.53)⁷. De verhuizingen in één jaar tijd tussen Vlaanderen en Wallonië vertegenwoordigen ook maar 7% van het totaal aantal verhuizingen. Bijna 80% van de verhuizingen gebeuren binnen de twee regio's afzonderlijk. Zo zijn er meer dan 7.500 vanuit Brussel naar de Vlaamse of Waalse voorsteden in Brabant, terwijl die tussen Vlaanderen en Wallonië erg weinig talrijk waren (Ministerie van Economische zaken, 1996, p. 37-38) ⁸.

De overeenkomst tussen België en Canada wordt nog aangedikt door de overheersing van een kleine groep van tweetalige mensen van wie het Nederlands dikwijls de moedertaal is. Trouwens

*Vanuit verschillende
oogpunten verlenen het
federalisme en de officiële
tweetaligheid een bevoorrecht
statuut aan de tweetalige
politieke elite, wat haar een
onmiddellijk voordeel
verschafft in de schoot van de
federale regering.*

een recent artikel in de invloedrijke Belgische krant *Le Soir* had het over "een aristocratie van tweetaligen" (Maingain, 1999, p. 2) 9. In zowel Canada als België bestaat er een politieke klasse die sterk gehecht is aan de centrale regering. Bijna alle Belgische eerste ministers waren tweetalige Vlamingen; bovendien zijn de meeste tweetalige ambtenaren van de federale ministeries ook Vlamingen. Edmond Leburton was de enige tweetalige eerste minister die geen Vlaming was. Hij heeft dat ambt trouwens maar nauwelijks één jaar bekleed: van 1973 tot 1974. Vanuit verschillende oogpunten verlenen het federalisme en de officiële tweetaligheid een bevoorrecht statuut aan de tweetalige politieke elite, wat haar een onmiddellijk voordeel verschaft in de schoot van de federale regering.

Ook de rol van de kosmopolitische metropolen Montreal en Brussel vertoont een frappante overeenkomst tussen Quebec en Vlaanderen. Hoewel Brussel in Vlaanderen ligt, is het toch een Franstalige stad. Toch kun je aan hun familienaam zien dat de meeste Franstalige Brusselaars van Vlaamse origine zijn. Volgens schattingen van Hasquin telde de Brusselse bevolking minder dan 15% Franstaligen in 1780¹⁰. Een andere studie geeft zelfs het cijfer van 5%¹¹. Al in 1846 sprak nog maar 60% van de bewoners van de stad Nederlands, terwijl dit aantal in 1910 tot 46% gedaald was¹². De Vlamingen hebben het trouwens over de verfransing van Brussel. De recente verkiezingsresultaten doen vermoeden dat de Nederlandstalige bevolking van Brussel tussen de 15 en 20% moet liggen. De zowat 30% Brusselaars van vreemde origine hebben voor het grootste deel het Frans als voertaal aangenomen. Die migrantengemeenschappen komen na de Tweede Wereldoorlog voornamelijk uit het gebied van de Middellandse Zee, hoewel ze hun eigen karakter hebben bewaard, hebben ze toch verkozen zich de Franstalige cultuur eigen te maken. Tot nu toe hebben de inspanningen van de Vlaamse regering de neergang van het Nederlands in Brussel niet kunnen tegenhouden. De politieke autoriteiten in Vlaanderen, net als die in Quebec, proberen de migrantengemeenschappen steeds maar voor hun zaak te winnen, maar die geven er in Quebec meestal de voorkeur aan zich in de Engels-Canadese cultuur te integreren en in België kiezen ze voor de Frans-Belgische cultuur.

Als het gaat om nationalistische projecten die de taal als inzet hebben, blijkt het onderwijs een

bron van betwistingen. Het gaat hier om een delicate kwestie die aanleiding geeft tot heftige politieke debatten, vooral als het taalonderscheid gepaard gaat met een culturele verdeling van de arbeid. Eertijds konden de Franstaligen in Vlaanderen hun kinderen naar Franstalige scholen sturen, terwijl er ook Vlaams onderwijs bestond voor wie dat wenste. Maar in de meeste gevallen verkozen de Vlaamse gezinnen hun kinderen naar Franstalige scholen te sturen omdat de kennis van het Frans een grotere sociale mobiliteit mogelijk maakte. Ondanks een belangrijke migratie vanuit Vlaanderen naar de industriecentra van Luik, Bergen en Charleroi, bleven het onderwijs en de administratie in het zuidelijk gedeelte van het land, eentalig Frans. Die asymmetrie is echter minder scherp geworden toen het principe van eentaligheid – de voertaal is de streektaal¹³ – in 1932 werd ingevoerd. Het Nederlandstalige onderwijs in Vlaanderen is daardoor sterk overheersend geworden, en de regio is dan ook eentalig Nederlands geworden. In Brussel echter is de onderwijstaal een twistpunt gebleven. De hervormingen van 1962-1963 zijn er niet in geslaagd om het probleem op te lossen. Het belangrijkste punt van onenigheid betrof de criteria om de taalkeuze te bepalen. Moest dat de taal zijn die de ouders als moedertaal opgaven of moest het de taal zijn die thuis effectief werd gesproken? De wet van 30 juli 1963 bepaalde dat de taal die thuis werd gesproken, het selectiecriteria zou zijn. Die beslissing impliceerde dat de ouders, of zoals het in de wet stond: het gezinshoofd (*le père de famille*), de onderwijstaal voor hun kinderen niet meer vrij konden kiezen. De "thuis gesproken taal" werd het voorwerp van een administratieve controle. Die wet, aangenomen onder druk van de Vlaamse politieke leiders, had als doel de Vlaamse Brusselaars te verhinderen hun kinderen naar de meer prestigieuze Franstalige scholen te sturen."

En waar is Wallonië in dit alles?

Heel de tekst van Jan Erk tapt uit dat vaatje. We beweren niet dat zijn beschrijving echt verkeerd is. Ze is echter zo onvolledig dat ze uiteindelijk verwarring zaait. Elke ietwat aandachtige Quebecse lezer zal overigens zelf wel de maat van de fouten in deze analyse kunnen nemen.

De belangrijkste fout is dat die analyse helemaal niet duidelijk maakt dat de Vlamingen, hoezeer het Frans ook hun taal domineerde, op politiek vlak steeds de Belgische staat hebben gedomineerd.

Dat was al voor 1884 meerdere malen het geval geweest, weliswaar in concurrentie met de liberalen, een politieke familie waarin de Walen het meer voor het zeggen hadden. Maar in 1884 installeren de katholieken zich voor lange tijd in de macht. Inderdaad, van dan af veroveren ze voor 30 jaar de absolute meerderheid. Het leek wel alsof daar nooit meer een einde aan zou komen, althans in de ogen van de linkse krachten in Wallonië – die de meerderheid uitmaken in een Wallonië dat zelf echter in België de minderheid vormde. Daarentegen vormen de Vlamingen de meerderheid in Vlaanderen, wat dikwijls een meerderheid opleverde op het hele Belgische vlak.

Een ander verschil tussen de Belgische staat en die van Canada is dat de eerste niet het resultaat is van een verovering door een buitenlandse mogendheid. België komt voort uit een streven naar onafhankelijkheid, dat weliswaar gedragen werd door een Franstalige en burgerlijke bevolkingsgroep, maar een die voor een deel (en wellicht voor het grootste deel) tot Vlaanderen behoorde, dat staat boven elke twijfel. Dat verandert natuurlijk in belangrijke mate de dingen. Gelet op het feit dat Quebec voor Engelstaligen op zijn grondgebied een heel netwerk van scholen herbergt, gaande van de kleutertuin tot de universiteit, kan een aandachtige Quebecse lezer de Vlaamse eentaligheid slechts benijden. Voorts vormt Quebec numeriek in Canada een minderheid en heeft het op zijn grondgebied nog eens een minderheid van 20% Engelstaligen, die zeer uitgebreide politieke en culturele rechten genieten. Die minderheid verklaart overigens voor een groot deel de mislukking van het onafhankelijkheidsproject van Quebec bij de referendums van 1980 en 1995. Men gaat er inderdaad van uit dat er heel wat meer dan 60% ja-stemmen van de Franstalige Quebecse meerderheid nodig zijn om voor heel Quebec over de 50% te geraken. Bovendien rapporteerde de Quebecse pers in verband met het referendum van 1980 ernstige onregelmatigheden. De verkiezingspropaganda was niet erg evenwichtig, aangezien in het nogal

vreemdsoortige Canadese federale bestel de centrale regering zich in die aangelegenheid mocht mengen zonder rekening te moeten houden met de Quebecse wetgeving in die materie. En dat heeft die regering dan ook gedaan: men beweerde dat de voorstanders van NEEN twee maal, zo geen drie maal meer geld verzameld hebben dan hun tegenstanders. Er was ook heel wat partijdigheid bij de inschrijving van de kiezers, zodanig zelfs dat er gewag werd gemaakt van regelrechte fraude. De gevolgen waren er dan ook naar: JA kwam enkele tienduizenden stemmen te kort. Het had het waarschijnlijk gehaald zonder die financiële steun voor Neen van de federale regering van Canada. Die steun heeft in Canada een enorm schandaal verwekt, nadat een hoge ambtenaar, belast met de controle van de staatsrekeningen, klacht had ingediend.

Wij onderstrepen dat de lange lijst van Vlaamse eerste ministers helemaal niets te maken heeft met wat in Canada gebeurt. Door een tweetalige Frans-Canadees als eerste minister aan te stellen wil men zekere waarborgen toekennen aan die Franstalige Canadezen die heimelijk aan afscheiding denken, maar die overigens ook tweetalig zijn. In België zijn de Vlamingen gewoon in de meerderheid en bovendien blijkt uit een recente opiniepeiling dat de Vlamingen gewoon geen Waalse federale eerste minister dulden, zelfs al zou die nog tweetalig zijn.

En dan komt hier het voornaamste. Na te hebben geschreven dat het Waalse nationalisme zijn wortels in de arbeidersklasse heeft, na (verkeerdelijk) te hebben beweerd dat Wallonië van in den beginne eentalig Frans was (het is algemeen bekend dat zelfs Frankrijk maar eerst tegen 1914 een meerderheid Franstaligen telde), en dat de Waalse nationale entiteit zich in de Franstalige entiteit liet assimileren, is het voor de auteur onmogelijk geworden om een samenhangend verhaal van de historische ontwikkelingslijn van Wallonië te brengen. En niet alleen omdat het Waalse nationalisme atypisch zou zijn.

*In België zijn de Vlamingen
gewoon in de meerderheid en
bovendien blijkt uit een
recente opiniepeiling dat de
Vlamingen gewoon geen
Waalse federale eerste
minister dulden, zelfs al zou
die nog tweetalig zijn.*

Als de klassenscheiding samenvalt met de taalopdeling, hoe moet je dan uitleggen dat het precies in de schoot van de Waalse arbeidersbeweging is dat de eerste pogingen ondernomen werden om de zelfstandigheid af te dwingen van de Waalse regio die zich bedreigd voelde door de demografische Vlaamse meerderheid? Temeer daar dit streven naar zelfstandigheid al bezig was vóór 1914, met de beruchte 'brief aan de koning' van Jules Destrée. En of men dat nu graag heeft of niet, die brief ging uit van een lid van een minderheid. Inderdaad, Destrée schreef hem in 1912, na de verontrustende vaststelling dat de stemmen van de inwoners van het Vlaamse landsgedeelte beslissend bleken voor de homogene katholieke meerderheid die in België al sinds 1884 aan de macht was. Die katholieke meerderheid was geworteld in het Vlaamse landsgedeelte, dat dichter bevolkt was. In Wallonië immers vormden de niet-confessionele partijen in die tijd de meerderheid, wat ze daarvoor ook al deden en nadien altijd zijn blijven doen. Het probleem was dus dat die Waalse stemmen geen enkel effect meer hadden op het verloop van de gebeurtenissen in het land.

Dat de Vlaamse regimenten tijdens de 18-daagse veldtocht minder strijdvaardiger waren tegenover het Duitse leger dan de Waalse regimenten, is misschien het beste uit te leggen doordat de Vlamingen, die zich in dit België overheerst voelden, alweer geen zin hadden om een land te verdedigen dat hen kleineerde. Toch kun je niet ontkennen dat die Vlamingen toen pas een reeks indrukwekkende successen hadden binnengehaald. De Walen als dusdanig zijn er in geen enkel opzicht verantwoordelijk voor dat de Vlamingen hun taal niet erkend zagen in hun eigen landsgedeelte. Het was door hun eigen elite dat de Vlamingen werden misprezen. Toen Hitler besliste om alleen de Vlaamse krijgsgevangenen vrij te laten, stegen er in Vlaanderen weinig stemmen op tegen deze discriminatie, die overigens geen enkele herstelling meebracht voor het onrecht dat de Vlamingen op taalgebied was aangedaan. Daar komt dan nog bij dat er onder de Walen die in de krijgsgevangenkampen opgesloten bleven, velen van Vlaamse origine waren. Het gevoel overheerst te worden, leefde zo sterk bij de Walen, dat ze onmiddellijk na de oorlog een aantal *Congrès nationaux wallons* organiseerden waarop de autonomie voor Wallonië werd geëist.

Geeft Jan Erk er zich wel goed rekenschap van in welke mate deze houding totaal vreemd is aan deze van de Engelstalige Canadezen? De idee om meer autonomie te verwerven in een Canada, waar ze toch al overheersend waren, was voor hen absoluut niet aan de orde. Voorts blijkt het in Wallonië te zijn dat het verzet tegen de Duitse bezetting het felste is. Dat heeft waarschijnlijk in de eerste plaats te maken met de actie van de arbeidersklasse en met de beslissende actie van de Communistische Partij. Akkoord, Jan Erk erkent dat de arbeidersklasse wortels had in het Waalse nationalisme, maar hij heeft het nergens over de doelstellingen en de ontwikkeling van dat nationalisme. Zoals we al schreven, de manier waarop hij zijn artikel opvat, maakt het hem onmogelijk om daar een samenhangend verhaal van te brengen, aangezien hij de Walen gelijkstelt met dé Franstaligen die verondersteld worden 'overheersend' en 'burgerlijk' te zijn. Nog krasser: de opstand tegen de koning in 1950 was een waarachtige republikeinse opstand die, zoals alle republikeinse opstanden, zijn republikeinse aard toonde door de gewelddadige wijze waarop die opstand zich tegen het symbool van de koning keerde, niet door een republikeins discours. De Vlamingen daarentegen stelden zich achter de koning op! Kan men zich felle republikeinse Engelstalige Canadezen voorstellen, die hun doel trachten te bereiken met een arbeidersopstand?

Ook de algemene staking van 1960 is een etappe in de ontwikkeling die Wallonië doormaakt; een Wallonië dat voelt hoe het de greep op zijn economische en politieke lotsbestemming verliest; een Wallonië dat hoopt dat er met structurele hervormingen, die de openbare macht meer ruimte laten om de economische ontwikkeling in handen te nemen, er een dam wordt opgeworpen tegen een dreigende economische woestijnvorming. Gelijklopend hiermee heeft Vlaanderen het pleit politiek gewonnen in de Belgische staat. Die staat heeft geen enkele maatregel genomen om de Waalse moeilijkheden te lijf te gaan, maar hij heeft wel de ontwikkeling van Vlaanderen actief ondersteund. Vandaag komt de mobilisatie van de grote georganiseerde sociale krachten in Wallonië tot uiting in het *Contrat d'avenir pour la Wallonie*, dat de hoop op een Waals herstel in zich draagt. De Belgische staat is almaar minder een federale staat en steeds meer een confederale staat.

De overwegingen van Jan Erk zijn nochtans niet totaal van belang ontbloot. Wel leiden ze tot misverstanden aangaande de ware aard van het Waalse nationalisme, omdat ze te uitsluitend gericht zijn op de overeenkomsten tussen het Quebecse en het Vlaamse nationalisme. Het klopt dat we ons binnen de Waalse Beweging dikwijls hebben vergeleken met Quebec, maar er bestaat ook een uitgebreide literatuur die zo'n vergelijking serieus op de helling zet, en de – duidelijke – verschillen benadrukt tussen de toestand in Quebec en die in Wallonië. Wij denken dat de intellectuelen van de Waalse Beweging over het algemeen op de hoogte zijn van die verschillen. Maar als men zich begint te fixeren op de overeenkomsten – die ook reëel bestaan, laat daar geen twijfel over bestaan – tussen de Vlaamse en de Quebecse Beweging, dan riskeert men te vergeten dat Quebec en Wallonië beide een volk zijn dat een minderheid vormt en overheerst wordt. Bovendien negeert een groot deel van de Franstalige elite Wallonië op cultureel vlak, op dezelfde manier als ze Vlaanderen op het vlak van zijn taal en cultuur heeft misprezen. Als je Jan Erk leest, begin je je af te vragen of het niet hun burgerlijke of Vlaamse afkomst is die er de oorzaak van is dat de groepen die de intellectuele elite in Wallonië en Brussel vormen, Wallonië negeren. Die elites verdragen vandaag net zo min het bestaan van een Waals volk als van een Vlaams volk, zoals hun voorgangers destijds ook aan het Vlaamse volk zijn bestaansrecht hebben geweigerd.

De moeilijke dialoog

En hier komen we op het punt van de noodzakelijke (maar lastige) dialoog tussen Walen en Vlamingen. Wat de Walen betreft, is de meest subtiële manier om hun positie aan te vallen – bij voorbeeld tegenover een Vlaams publiek, wat meerdere malen gebeurt! – is af te geven op de manier waarop de Franstalige elites van Vlaanderen vroeger spraken over Vlaamse strijd voor zelfstandigheid en culturele erkenning. Alsof de Walen die manier van spreken ongenueanceerd en volmondig en met dezelfde motieven ooit voor hun rekening hadden genomen. Men zou kunnen zeggen dat als deze Waalse arrogantie ten aanzien van de Vlamingen dan al bestaat, ze veel eerder voortkomt uit een volkse vreemdelingenhaat die erg levendig was toen de eerste Vlaamse arbeiders naar Wallonië kwamen, zoals Guido

Fonteyn heeft aangetoond. Dat die traditie inderdaad voortleeft, kun je niet ontkennen. De oorzaak hiervan ligt in een aantal taalwetten die in Vlaanderen zeer zeker gerechtvaardigd waren, maar die in Wallonië geïnterpreteerd konden worden als een verbreking van het contract dat aan de basis van België lag en dat inhield dat van Oostende tot Aarlen Frans werd gesproken. De Walen hadden sinds 1830 en vooral sinds de invoering van de leerplicht, in gevolge een wet van 1914 die in 1919 werd toegepast, een aanzienlijke inspanning geleverd om Franstalig te worden, iets wat ze tot dan toe maar bij benadering waren. In 1932 leek het dat om een goede Belgische burger te zijn, ze nu ook nog Nederlandstalig moesten worden en tweetalig zoals hun Vlaamse landgenoten. Waarschijnlijk is dat slecht begrepen en dus ook moeilijk aanvaard geworden. Er is gezegd geworden dat de Walen die tweetaligheid hadden moeten aanvaarden. Maar die Frans-Vlaamse of Frans-Nederlandse tweetaligheid was een realiteit die alleen sterk verankerd was in Vlaanderen. De enige tweetaligheid die tot dan toe in Wallonië bestond, was een Frans-Waalse tweetaligheid. Bovendien begonnen de Walen nu net hun streektaal af te leren. Bij dat afluken van de streektaal (wat men in Wallonië wel wilde doen, wat niet wilde zeggen dat het de Walen geen moeite kostte, wel in tegenwoord!) kwam nu plots de min of meer morele verplichting om een andere taal aan te nemen, die aan geen enkele traditie beantwoordde en waarvan het nut – al dan niet terecht – niet werd gevoeld. Welnu, iedereen weet dat een taal nooit door staatsdwang kan worden opgelegd. Zo'n dwang kan natuurlijk wel ondersteund worden door de aanwezigheid van een sociaal dominerende groep die de taal die de staat wil opleggen, spreekt, wat inderdaad het geval was van de Franstalige bourgeoisie in Vlaanderen. Maar de omstandigheden waarin een Waalse bourgeoisie zou verkiezen om Nederlands te spreken, waren niet aanwezig in Wallonië in 1932. Toen men dus het Nederlands in Wallonië wilde introduceren, stuitte men dan ook op alle mogelijk denkbare hinderpalen. Nochtans vond Elio Di Rupo bij voorbeeld het onlangs nog een vergissing dat men in 1932 de tweetaligheid niet heeft ingevoerd. Dat is een slogan die we in Wallonië wel duizend maal hebben mogen aanhoren in unitaristische kringen, ondermeer uit de mond van mijn vader in de jaren '50. Welnu, als

men in 1932 de tweetaligheid zou hebben ingevoerd en tot het hele land zou hebben uitgebreid, dan mag men ervan overtuigd zijn dat de grote verliezer het Nederlands in Vlaanderen zou zijn geweest, wetende wat in Brussel is gebeurd. En ik vraag me af wat dat voor Wallonië zou hebben meegebracht. Waarschijnlijk niets. Wat nog maar eens een bevestiging inhoudt van de Waalse en Vlaamse stelling van de regionale eentaligheid. Weinig mensen herinneren zich dat allemaal nog, en toch: hoe belangrijk en voor de hand liggend is het niet!

**Vlamingen moeten diegenen
wantrouwen die het
hebben over het Waalse
misprijzen voor het
Nederlands**

De hypothese dat Vlaanderen zou zijn verfranst als men de algemene tweetaligheid zou hebben ingevoerd, houdt geenszins misprijzen in ten aanzien van de Vlaamse strijd. Vlaamse militanten hebben me onlangs nog verteld dat de invoering van het Nederlands, zelfs in Vlaanderen, nog in de jaren '60 tot problemen aanleiding heeft gegeven. Sta me toe nog even terug te komen op mijn vader die 38 jaar geleden gestorven is aan de gevolgen van de slechte behandeling tijdens zijn langdurige gevangenschap in Duitsland, van 1940 tot 1945, ondermeer in het moordende fort van Graudenz (vandaag Grudziadz, in het zuiden van het huidige Polen, op de rechteroever van de Wista), vervolgens in het kamp van Blechhammer (Slawiecice, in het noorden van Polen, niet ver van Auschwitz) en uiteindelijk gedurende de dodenmars, tijdens de Russische opmars, van januari tot februari 1945. Mijn vader was oprecht unitarist en meende dat men in 1932 de tweetaligheid had moeten aanvaarden. Hij zelf werd tweetalig zoals vele Waalse soldaten die in Duitse gevangenschap vast gehouden bleven, in tegenstelling tot de meeste Vlaamse gevangenen die bevrijd werden. Maar zijn tweetaligheid betrof het Frans en het Duits, zoals dat voor zovele andere Waalse gevangenen het geval was. Het gevolg was zelfs dat hij vertaalwerk te doen kreeg in de laatste fase van zijn gevangenschap, fase die er waarschijnlijk de oorzaak van was dat hij na zijn thuiskomst stilletjes is uitgedoofd¹⁴.

Ik ga geen enkele conclusie trekken uit deze overwegingen, die ik onvoltooid wil laten. Dat moet men altijd doen als men een dialoog wenst. Denkend aan Antoon Roosens, geloof ik dat zo'n dialoog mogelijk is. Toch ben ik pessimistisch over de huidige mogelijkheidsvoorwaarden ervan. Ik zal niet ontkennen dat zo'n dialoog vanwege de Waalse elites minstens een vlottere hantering van het Nederlands vereist. Het is niet ondenkbaar dat het daar ooit van komt. Mij heeft het heel wat tijd gevraagd vooraleer ik de blokkering die ik ten aanzien van het Nederlands had,

*De hypothese dat Vlaanderen
zou zijn verfranst als men de
algemene tweetaligheid zou
hebben ingevoerd, houdt
geenszins misprijzen in ten
aanzien van de Vlaamse strijd.*

heb kunnen overwinnen, en dat betekent niet dat ik het nu ook echt spreek (je kunt natuurlijk nog altijd vooruitgang boeken!) Misschien krijgen we zo'n dialoog, zo'n verzoening niet vooraleer België helemaal als een lege schelp achterblijft? Maar ook als wat dat betreft de dingen in een stroomversnelling geraken, zullen we nog minstens tien jaar en misschien nog meer moeten wachten.

In elk geval, de verzoening, het met elkaar delen van onze talen en de confrontatie van onze twee geschiedenissen, kunnen niet ten koste gaan van de zelfstandigheid van Vlaanderen en Wallonië en ten gunste van de Belgische eenheid. Ondertussen kan ik wel zeggen dat als de Walen misschien ooit de taal van het andere volk hebben misprezen, dat zoiets niet gebeurd is omdat ze die misprezen voor wat ze was, maar omdat ze hen op z'n minst moreel opgelegd was geworden in een in hoge mate ongunstige context (1932), en dat die omstandigheden na de oorlog nog veel nadeliger werden. Wij hadden inderdaad het gevoel dat de Vlamingen ons in de steek hadden gelaten voor de nazi's. Als er dan al dienaangaande een vooroordeel bestond, dan moet men toegeven dat er redenen waren dat dit vooroordeel is kunnen ontstaan en dat het voor een deel ook gefundeerd was. Zij die willen dat wij nooit met elkaar zullen overeenkomen – ik denk aan zekere Walen en zekere Franstalige Brusselaars – zijn diegenen die het altijd maar hebben over de negatieve beeldvorming die de Walen ten aanzien van de Vlamingen ontwikkeld hebben, zonder dat ze zich ooit afgevraagd hebben waar die beeldvorming vandaan is gekomen. Ze wensen zich daar geen vragen over te stellen omdat Wallonië in hun ogen niet bestaat. Dat is niet het geval van

Jan Erk, en hoewel ik al heb uitgelegd welk probleem ik heb met de manier waarop hij de zaken voorstelt, valt er aan zijn oprechtheid niet te twijfelen. Ik weet dat dit ook het geval was van Antoon Roosens. Al wie het bestaan van Vlamingen en Walen niet ontkent, is oprecht. De anderen zijn dat niet – en ik bedoel hiermee niet noodzakelijk de Brusselaars! Onder het mom van openheid willen zij ons alleen maar verdelen omdat een Vlaanderen en een Wallonië die bevrijd zijn, hen niet gelegen komen. Vlamingen die de Vlaamse Beweging in haar geheel misprijzen – ik heb het dus niet over zij die er kritiek op hebben als het pas geeft, – bewijzen die dialoog in elk geval ook geen dienst.

*

Noten

1. Uit het Frans vertaald door Koen Dille.
2. Jan Erk, "Le Québec entre la Flandre et la Wallonie: Une comparaison des nationalismes sous-étatiques belges et du nationalisme québécois" in *Recherches sociographiques*, Vol. 43, nr.3, september-december 2002.
3. Paul Lévy, Artikel "Recensements linguistiques" in *Encyclopédie du Mouvement wallon*, deel III, pp. 1366-1368, Namen, 200. Over de verspreiding van de Waalse taal in de 19de en 20ste eeuw bestaan verschillende aanduidingen. Zo zijn er de enquêtes over het gebruik van het Waals in de gemeenteraden van het Waalse platteland. Er is het grote aantal schrijvers die voor 1930 in het Waals publiceerden, het succes van het werk van Paul Biron in de laatste jaren van de 20e eeuw, enzovoort. Ook het vele cijfermateriaal uit die tijd dat Laurent Hendschel verstrekt aangaande het gebruik van het Waals kan als een aanduiding gelden, in zoverre dat op z'n minst een passieve kennis ruim aanwezig blijft. In "Quelques indices pour se faire une idée de la vitalité du wallon" in *Qué walon po dmwin*, pp. 114-134, Quorum, Gerpinnes, 1999.
4. Marinette Bruwier, Nicole Caulier-Mathy, Claude Desama en Paul Gérin, *1886 La Wallonie née de la Grève*, Editions Labor, Brussel, 1990.
5. Decreet betreffende de officiële benaming van de taal gebruikt door de Nederlandstalige culturele Gemeenschap in België, "The Dutch language in Flanders", in Theo Hermans, Louis Vos en Lode Wils (ed.), *The Flemish Movement, A Documentary History 1780-1990*, Londen & Atlantic Highlands NJ, 416-429, 1985.
6. Manu Ruys, *The Flemings, A People on the Move, a Nation in Being*, Lannoo, Tielt & Bussum, 1981.
7. Jacques Charlier, "Les flux téléphoniques interzonaux en Belgique en 1982: une approche multivariée", manuscript (1985), voorgesteld op de International Geographical Union, Montpellier, Frankrijk, 18-19 november, in: Alexander Murphy, "Linguistic regionalism and social construction of space in Belgium", in: *International Journal of The Sociology of Language*, Special Issue, *Sociology of Language in Belgium Revisited*, 104: 49-64, 1993.
8. Ministerie van Economische Zaken, *Statistisch Zakjaarsboek 1996*, Brussel, Nationaal Instituut voor de Statistiek, 1996.
9. Roger Maingain, in *Le Soir*, dinsdag 31 augustus 1999, p. 2.
10. De schattingen van Hasquin worden geciteerd in Kas Deprez, "The Dutch language in Flanders", in Theo Hermans, Louis Vos en Lode Wils (ed.), *The Flemish Movement, A Documentary History 1780-1990*, Londen & Atlantic Highlands NJ, Athlone, 416-429, 1985, p. 420.
11. McRae citeert een onderzoek die het aantal Franstaligen in 1788 schat op minder dan 5% (McRae, 1986, p. 294). McRae, Kenneth, *Conflict and Compromise in Multicultural Societies: Belgium*, Waterloo, Wilfried Laurier, University Press, 1986.
12. Wilfried Dewachter, *De dualistische identiteit van de Belgische maatschappij*, Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Amsterdam, 1992.
13. Waarschijnlijk bedoelt de auteur: de streektaal is de voertaal (noot van vertaler).
14. Werk gemaakt in juni en juli 2004 aan de hand van familiearchief. Het lijkt erop dat mijn vader als vertaler en kandidaat-reserveofficier (hij was 24 jaar in 1940) een aantal verantwoordelijkheden op zich had genomen en soldaten in bescherming had genomen, die betrekkingen hadden gehad met Duitse meisjes, iets wat absoluut verboden was.